

FELEKEZETI-MŰVELŐDÉSI ALAKZATOK ÉS A MAGYARORSZÁGI POLGÁRI KORSZAK (1848–1944) TUDÁSELITJE¹

DENOMINATIONAL-CULTURAL CLUSTERS AND THE KNOWLEDGE ELITE IN THE BOURGEOIS PERIOD (1848–1944) IN HUNGARY

Kovács I. Gábor

CSc, c. egyetemi tanár, ny. tanszékvezető docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar
Összehasonlító Történeti Szociológia Tanszék
kig@caesar.elte.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány azt az intellektuális folyamatot mutatja be, ahogyan a magyarországi polgári kori (1848–1944) tudáselit, egyetemi tanárok és akadémikusok származásával többgenerációs mélységben foglalkozva arra a következtetésre jutottunk, hogy ennek az utánpótlási folyamatnak, mobilitásnak egyik lehetséges rendező elve a felekezeti-művelődési alakzat. A következő feladatunk az volt, hogy megtaláljuk a felekezeti-művelődési alakzat fogalmának a történetileg-szociológiailag helyes értelmezését. Ehhez a konfesszionalizációs paradigma segítségét vettük igénybe.

ABSTRACT

Our study presents the intellectual process through which we came to the conclusion—by investigating the family origins of university professors, members of the Academy, i.e. the knowledge elite of the period from 1848 to 1944 in multi-generational depth—that one possible organizing principle of this reproduction procedure or mobility is the denominational-cultural cluster. Our following task was to reveal the historically and sociologically proper meaning of ‘denominational-cultural cluster’. We took the help of the confessionalisation paradigm to reach this objective.

Kulcsszavak: felekezeti-művelődési alakzat, konfesszionalizáció, tudáselit, rekrutáció, életrajzi adattár

Keywords: denominational-cultural cluster, confessionalisation, knowledge elite, recruitment, biographical database

¹ A dolgozat az NKFIH K128942 számú kutatásának támogatásával készült.

A felekezeti-művelődési alakzat problematikájához, fontos társadalomtörténeti fogalomként való használatához egy évtizedekkel ezelőtt kezdett történeti szociológiai kutatás folyamatában fokozatosan jutottam el. A kutatás eredetileg a két világháború közötti magyarországi elitcsoportok vizsgálatára szerveződött (Kovács, 2011). A rám osztott tudáselitnél megvizsgálva az intézményes szerkezetet és számba véve az elitpozíciókat, kiderült, hogy az összes tudáselit-pozíció közel kétharmadát az egyetemi tanárok foglalták el. Érdeklődésem így egyre inkább a tudáselit meghatározó magja, az egyetemi tanári rend felé fordult. Az elit elitjének leginkább a társadalmi származása izgatott. 2006-ban a professzorokkal foglalkozó kisonográfánkban még csak a két világháború közöttiek származását, rekrutációját elemeztük. Kiterjedt adatgyűjtés után az 568 egyetemi tanár társadalmi eredetét úgy vizsgáltuk, hogy az apák teljes életpályáját is igyekeztünk felderíteni. Háromnegyed részük a középosztály különböző hierarchikus szintjeiről, negyedrészüket kispolgári csoportokból jött (Kovács–Kende, 2006). Ezeknek a középrétegeknek a részletesebb tagolásához, elemzéséhez olyan mutatókat használtunk, amelyeket a megújuló magyar társadalomtörténet dolgozott ki a dualizmus kori társadalom leírásához (Kövér, 2001, 70–112.). Ez a módszer részben eredményes volt, de az így meghatározott szerkezeti elemek sokszor nem voltak konzisztensek. Az inkonzisztenciákat gyakran a különböző történeti eredetű rendi-jogi mintázatú státuszok, felekezeti és etnokulturális hátterek, lokalitások okozhatták. Ezek rendre kisebb csoportok, társadalmi entitások irányába mutattak. Néhány ilyen kisebb alakzatot már észleltünk is: ilyen volt a felvidéki német városi gyökerű evangélikus értelmiség; a református Pfarrahus-jelenség, a lelkészi rend; a városi római katolikus iparosság; a több generáció óta államszolgálatban álló római katolikus hivatalnokság. (Kovács–Kende, 2006, 197.).

A csoportok mindegyikét meghatározta vagy színezte a felekezeti és az etnikai jelleg is. Először ezeket etnikai-felekezeti-művelődési tömböknek neveztük. A magyar társadalomtörténeti gondolkodásba Tóth Zoltán hozta vissza a már-már felejtésre ítélt felekezeti aspektust, amikor Szekszárd századfordulós társadalmát elemezve olyan csoportokat írt le, amelyek esetében empirikusan bizonyította a felekezeti-etnikai dimenzió magyarázó erejét (Tóth, 1989, 50–71.). A jeles történeti szociológus, Karády Viktor munkásságának is egyik újszerű törekvése a felekezeti-etnikai dimenzió jelentőségének dokumentálása (Karády, 1997). A társadalomtörténeti kézikönyvben Kövér György szintén hangsúlyozta, hogy a kora újkori konfesszionalizáció óta az egyén társadalmi pozícióját, identitását, közösségi életét és művelődését is meghatározta a felekezethez tartozás, a teljes élet vallási keretezettsége (Kövér, 2001, 138–159.). A vallási különbségek nyomot hagytak a magyar nemzeti kultúra felekezeti fogantatású tagolódásában, a katolikus–protestáns hagyománykettősségben is. A művelődéstörténeti irodalom ezt meggyőzően bizonyította (Kósa, 2011).

Időközben sok adatot halmoztunk fel immár az 1848 és 1944 közötti teljes polgári korszak valamennyi, összesen 1044 egyetemi tanáráról. Mindenekelőtt a történeti dimenziót mélyítettük egészen a dédszüelőkig. Úgy döntöttünk, hogy összegyűjtött adatainkat életrajzi adattárként is publikáljuk. Az 1044 egyetemi tanár szócikkének elrendezésében abból indultunk ki, hogy a megmutatkozó kisebb alakzatok megnevezésében mindenütt szerepelt valamilyen felekezeti elem, ami az alakzat mintázatát döntő módon meghatározó tényezőként tűnt fel. Többnyire szerepelt viszont valamilyen etnikai jellemző is. Ha azonban éppen azért vizsgálódunk több generációra visszamenve, mert azt feltételezzük, hogy a rendi társadalomszervezeti örökség struktúraalkotó tényezőként formálta a polgári kori társadalomszerveződést is, akkor komolyan kell vennünk a rendiség közjogilag szentesített státuskijelölő dimenzióinak sorrendiségét. Márpedig az egyén pozícióját és a mögötte álló közösség mozgásterét a rendi-jogi státus után (nemes–nem nemes) a hierarchikus egyházrendi státus határozta meg. 1791-ig a római katolikus vallás államvallás volt, s az ebből fakadó különbségek sok tekintetben a bevett felekezetek rendszerének akkori bevezetése után is megmaradtak. Az etnikai tömbök az egyházrendies felekezetekhez képest másodlagosak voltak. A közös felekezeti platformon belül helyezkedtek el mint felekezeti-etnikus tömbök (Horváth, 2017). Úgy döntöttünk tehát, hogy az első lépésben az azonos felekezeti háttérű egyetemi tanárok életrajzi szócikkeit rakjuk egymás mellé. Azt feltételeztük, hogy ez segíthet abban, hogy történeti alakulásában tudjuk megragadni és hitelesen megrajzolni a felekezeti-művelődési alakzatokon belül elhelyezkedő kisebb csoportokat is.

Az egyházrendi háttérű felekezeti-művelődési alakzatok közül először az izraelita felekezethez kötődő 67 zsidó és zsidó származású egyetemi tanár adatárát állítottuk össze (Kovács, 2012). A református volt a következő felekezeti-művelődési alakzat, amelynek 183 egyetemi tanárával foglalkozni kezdtünk. A reformáció századának utolsó harmadában intézményesülő, a magyar nyelvterületen többségre jutó felekezet a 17. századi rendi-vallási-függetlenségi küzdelmek után megfogyatkozva, meggyengülve, az 1681-es és 1687-es vallásügyi törvényeknek az Explanatio Leopoldina szerinti értelmezésével (1691) egyházrendileg az uralkodó kegyétől függő, túrt kategóriába került az 1791-es újabb egyházügyi törvényekig. Ezzel szemben a katolikus reformmal újjászervezett kora újkori katolicizmusnak megszilárdult az államvallási státusa, és a 17. századi ellenreformációs törekvéseiben élvezte a Habsburg-államhatalom támogatását. A magyar művelődés, a kulturális tradíció felekezeti tagolódásának idáig, a 16–17. századig nyúlnak vissza a gyökerei. Szorosan idetartozik az is, hogy a protestantizmus megroppantására törekvő ellenreformációnak, a katolikus konfesszionalizációnak fontos eszközeként alapította Pázmány Péter 1635-ben a nagyszombati egyetemet, amelynek alapítólevelében is egyértelműen megfogalmazódott ez a célkitűzés. A felekezetiség problematikája ettől kezdve a

polgári korszak végéig jelen volt a magyar egyetemi világban. Az egyházrendi különbségtétel a II. József-féle rövid kitérő után a rendi korszak végéig sem változott abban a tekintetben, hogy protestáns tudóst nem neveztek ki Magyarországon egyetemi tanárnak. A kiegyezés után Eötvös József nyilvánította ki a szabadelvű országgyűlési többséggel az „egyetem hitfelekezeti jelleg nélküli államintézeti minőségét”. Ettől kezdve a budapesti tudományegyetemre immár kineveztek protestáns tanárokat is, de az egyetem felekezeti struktúrája katolikus színezetű maradt. Az 1872-ben alapított kolozsvári egyetemen már arányosabb volt a tanárok felekezeti megoszlása. Az 1914-ben, a debreceni református kollégium bázisán indult debreceni állami tudományegyetem pedig kifejezetten református dominanciájú lett.

A református felekezeti-művelődési alakzataból származó 183 egyetemi tanár közül 2012-ben az egyetemindítás centenáriuma kapcsán először a debreceni egyetem hittudományi karának professzoraival foglalkoztunk. Valamennyiük családfáját a dédszülektől derítettük fel, s igyekeztünk megkeresni azt a nemzedéket, amelyik elsőként lépett be a tanultak rendjébe. Ebben az egyetemi tanári adattári kötetünkben a felekezeti-művelődési alakzatokat emlegetve ösztönösen jobbára a felekezetek tanult rétegére gondoltunk (Kovács, 2014). Erős hatással volt ránk a német történeti irodalomban emlegetett, a protestáns lelkészcsaládok szerepét hangsúlyozó Pfarrrhaus-jelenség. Ott a többgenerációs lelkészcsaládok fontos szerepet játszottak a különböző elitcsoportok utánpótlásában (Greifenhagen, 1991). Arra gondoltunk, hogy a magyar református felekezeti-művelődési alakzatnak is a lelkészek adhatták a magját. Ezt később úgy módosítottuk, hogy az egész lelkész-tanár-oskolamester-falusi nótárius blokkot tekintettük az alakzat meghatározó részének. A református hittudományi professzorok kétharmada több generációra visszamenően valóban ilyen családokból származott. Ez az egyházas értelmiségi réteg paradox módon éppen a 18. századi ellenreformációs nyomás sorsközösségében formálódott szociológiailag is megfogható, hagyományokkal és hivatástudattal összefűzött sajátos létmódú csoporttá. A képzett református világiakkal is közös meghatározó szellemi alapot azok a tanulmányok jelentették, amelyeket a református kollégiumokban és az azokkal szorosán összefűzött partikuláris iskolákban, illetve külföldi protestáns egyetemeken végeztek. Különböző módokon, de a lelkészek mindenképpen nemesi jogokat is bírtak, adómentességet élveztek. Mályusz Elemér ennek három szociológiai következményét emelte ki (Mályusz, 2006). Először is, az adózó csoportoknak is vonzó volt a tanulás révén ebbe a rétegbe emelkedni. Másodszor, ennek a rétegnek nem volt szabad rangon alul házasodnia, harmadrészt pedig a gyermekeit iskoláztatnia kellett, hogy a megszerzett előnyt a család el ne veszítse. Ezekből következett egyrészt a lelkészcsaládokkal, a tanult renden belüliekkel, illetve a közeli szinten élő kisnemesekkel való házasodás stratégiája, másrészt pedig az, hogy a fiúk egy része folytatta az apák hivatását.

A hittudományi professzorok családtörténeteiben észleltük a református tanult rend folyamatos kiegészülését is az alsóbb nemességből és idővel a nem nemesi háttérű mezővárosi népekből, a falusi földműves és iparos családokból. Az újonnan belépők beilleszkedésének rendes útja a közös iskolázás után a régebbi lelkész és tanító családokba való beházasodás volt. Ezért fogalmaztuk meg azt, hogy a református felekezeti-művelődési alakzat szociológiai létmódjának fontos, konstituáló tényezője volt a 18. századtól kezdve a folytonos kiegészülés. Adódik azonban a kérdés, hogy az alakzat fogalmi meghatározása szempontjából hogyan fogjuk fel ezt a kiegészülést. A problémát akkor azzal a megállapítással oldottuk meg, hogy azt a rezervoárt, ahonnan az utánpótlás meghatározó mértékben származott, bizonyos belső mozgás ellenére egyfajta állandóság jellemezte a református népesség történeti-szociológiai adottságai miatt. A református felekezeti-művelődési alakzatot tehát lényegében a tanultak rendjével azonosítottuk, merítési bázisként azonban szorosan hozzátartozónak tekintettük az egyház intézményrendszere által hitbelileg, művelődésileg indoktrinált és szervezetenként összefogott egész felekezetet. Ennek az elgondolásnak az elméleti alátámasztására, a fogalom pontosabb leírására alkalmas keretnek kínálkozik a konfesszionizációs paradigma, amely a kora újkorral foglalkozó német történettudományban nagy szerepet játszik az utóbbi évtizedekben. A konfesszionizációs paradigma elemeinek alkalmazásánál támaszkodunk a gazdag, sokfelé ágazó német irodalom néhány műve mellett a paradigmának az ezredforduló után megindult magyarországi recepciójára, a hazai alkalmazásokra, a megújuló magyar egyháztörténet-írás műhelyeinek publikációira (Balázs, 2014; Blaschke, 2000; Forgó, 2014; Klüeting, 2003; Reinhard, 1983; Schindling, 2011; Tusor, 2008).

Az elgondolás alapjai Walter Zeeden nevéhez fűződnek, aki a második világháború után írt először a Konfessionsbildung/hitvallásképződés/felekezetképződés fogalmáról. Az 1980-as években Heinz Schilling és Wolfgang Reinhard ezt összekapcsolta a társadalmi szabályozás-társadalmi fegyelmzés elméletével. E szerint a világosan megfogalmazott hitvallások alapján megszerveződő, intézményeket, iskolákat, papképzésüket kifejlesztő, liturgiájukat, nyelvhasználatukat megformáló, hitelveiket intenzíven terjesztő különböző felekezetek mint társadalmi szervező erők a magán- és közélet egészét átfogva, híveiket fegyelmre, normákra nevelve, ellenőrizve, befolyásolták mindennapi életüket, életvezetésüket, művelődésüket, mentalitásukat. Az eredeti elméletben hangsúlyos volt az állami szerep s a konfesszionizáció hatása az újkori államok mint felekezeti államok belső integrációjára. Más történészek később a folyamatokat befolyásoló tényezők között az állam mellett/helyett nagyobb hangsúllyal említették a nemességet, a különböző társadalmi csoportokat. Eltérő elképzelések fogalmazódtak meg a konfesszionizáció időhatárát illetően is, amelyet a 17. század elejéről később a 18. század közepéig, a felvilágosodásig toltak ki, abból indulva ki, hogy amíg a vallás nem egyszerű alrendszer, hanem a társadalom fő kötőanyaga, a társada-

lom szerkezeti tengelye, addig van értelme a fogalom használatának. Sőt, vannak, akik a hosszú 19. századról is, mint olyan második konfesszionális korszakról beszélnek, amelyet a dekrisztianizáció és a rekrisztianizáció hullámszerű mozgása jellemez bizonyos felekezeti milióképzési folyamatokkal együtt.

Ami a magyarországi viszonyokat illeti, itt a felekezeti alapú állammal szemben mindvégig multikonfesszionalitásról beszélhetünk. De a felekezetedés másképpen alakult a Magyar Királyságban, mint Erdélyben, s megint másképpen a hódoltságban. A protestáns felekezetképződésben egyaránt tényező volt a birtokos és a kismemesség, a királyi városok és a mezővárosok polgársága, valamint az erdélyi fejedelmi hatalom. A katolikus konfesszionalizációban erősebb hangsúly volt az állammal való együttműködésen, s nem elhanyagolható szerepet játszott a kegyuraság intézménye. A protestáns felekezetképződés a németországihoz képest csak kis fáziskéséssel indult, de az egyházszervezet kiépítése elhúzódott. Sőt, itt figyelembe kell vennünk a puritanizmus 17. század közepi, sok tekintetben újrakonfesszionáló hatását is. A kora újkori katolicizmus konfesszionalizációja az egyházszervezet újjáépítésével és tridenti jellegű reformjával eleve késve indult a Magyar Királysághoz tartozó területeken. Ehhez képest is később Erdélyben, s még inkább elhúzódott a felszabaduló hódoltságban. Nevezik ezt az elhúzódó konfesszionalizáció második szakaszának is, de mindenképpen ide számítják majdnem az egész 18. századot. Az egész századra jellemző az egyház alsó szintje, a népre legközvetlenebb hatással levő plébánosi hálózat folyamatos építése a felvilágosult abszolutista állam erőteljes támogatásával. A védekező protestantizmus is új, innovatív konfesszionalizációra kényszerült, hogy a megszűnő anyaegyházak helyén szaporodó leányegyházakban, a nyilvános vallásgyakorlati lehetőségüket elvesztő, a magán-vallásgyakorlatba visszaszoruló, lelkész nélküli közösségeket, az újabb generációkat megtartsa a felekezet keretein belül az iskolamesterek, a lévíták, a preoránsok és a nótáriusok segítségével. Többek között ez tette lehetővé, hogy a Türelmi Rendelet után lendületes konfesszionalizációval sorra szerveződtek, születtek újjá a protestáns leány- és anyaegyházak. Ez a protestáns újrakonfesszionalizáció folytatódott a 19. században is. A század közepén kétségtelenül terjedt a vallási közönyösség, a társadalom azonban alapjaiban véve a 20. század közepéig vallásos maradt. A vallási ébredés, a hitbuzgalmi és egyháztársadalmi élet megpezsdülése több hullámban új megoldásokat, modern tevékenységi formákat hozott.

Végeredményben tehát azt mondhatjuk, hogy az 1944-ig kinevezett egyetemi professzorok vallási keretzettségű s felekezeti tagolt társadalmi térben születtek és éltek. Családjaik előző generációi évszázadokon keresztül a változó intenzitású, de szinte megszakítatlan felekezeti konfesszionalizációk erőterében kapcsolódtak egymáshoz. A rivalizáló konfesszionalizációk ezekben a századokban – más tényezők hatásaival kombinálódva – sajátos felekezeti kultúrákat alakítottak ki, amelyek összefűzték az egyes felekezeti népességeket. A hittani azo-

nosság, a közös egyházi kultúra, a formálódó tradíciók, a közvetített minták és normák, a közösségi fegyelmezés a bölcsőtől a koporsóig alakította a felekezethez tartozók életvezetését, mentalitását. A felekezeti kultúra identitásképző, integráló és közösségformáló, a mindennapi életet strukturáló tényező volt. Ezekkel a kora újkortól kifejlődő felekezeti kultúrákkal kapcsolatban még sok a kutatási feladat, de azt megállapíthatjuk, hogy a magyar társadalomtörténet vallási keretességű évszázadaiban a felekezetek minden tagja részese volt valamilyen módon és valamilyen mértékben felekezeti kultúrájának. Mindezek alapján pontosítottuk felekezeti-művelődési alakzat fogalmunkat, s arra jutottunk, hogy az egyes felekezeti-művelődési alakzatokat nem csupán a tanultak rétege, hanem egész konfesszionált/felekezeti népességük alkotta.

A tudáselit tagjait, az egyetemi tanárokat így besoroltuk a megfelelő felekezeti-művelődési alakzatba, s az egy alakzatba tartozók sokgenerációs életrajzi adatait, családfáit egymás mellé helyeztük. Ezeken a felekezeti alakzatokon belül kell megtalálni azokat a kisebb-nagyobb tanult és nem tanult csoportokat, társadalmi entitásokat, amelyek akár több nemzedék távolából hozzájárultak a polgári kori egyetemi tanárok utánpótlásához. Elemezni kell, hogy az egyes csoportoknál milyen történeti helyzetektől, motivációktól függött a tanultak rendjébe való belépés ritmusa. Milyen dinamikája volt a leggyakrabban többlépcsős, fokozatos intellektualizálódásnak, s hány nemzedék szellemi tőkefelhalmozása fedezte a tudáselitbe való felemelkedést. Kardinális probléma, hogy a felekezeti iskolahálózat intézményei a kisiskoláktól a gimnáziumokon át az akadémiákig/iskolakollégiumokig, a külföldi egyetemjárással bezárólag milyen hatékonysággal szolgálták, támogatták az iskolázás segítségével történő mobilitást/státusmegtartást. Reményeink szerint az eredmények az egyes felekezeti-művelődési alakzatok történeti-szociológiai karakterének a pontosabb átfogó megrajzolását is segítik.

A megkezdett református alakzat esetében az évfordulós kitérő után egyházkerületenként haladunk. Lényegében minden egyházkerületben működött kollégium típusú, a főiskolai szintet is magába foglaló oktatási intézmény, amelynek szellemi kisugárzásával, a kisiskolákat is hálózatba fűző partikuláris iskolarendszerével meghatározó szerepe volt az egyházi intézményrendszer működtetésében, a konfesszionalizáció folyamatában. Ugyanakkor az öt egyházkerületben a három részre szakadt ország viszonyai között a 16. századtól kezdve a 19. századig jelentősen eltérő körülmények között ment végbe a református konfesszionalizáció szinte mindegyik szakasza. Így a református felekezeti-művelődési alakzatnak eltérő változatai alakultak ki. Először a tiszáninneri egyházkerület területéről származó egyetemi tanárok adattárát készítettük el. A terület érdekes kontaktrégió volt Erdély, a Tiszántúl, a török hódoltság és a királyi Magyarország törzsterülete között, a szepességi német evangélikus kultúrrégió szomszédságában. A Sárospatak erőterében címmel megjelent adattári kötetünk meggyőzően

igazolta a tanulmányunk címében jelzett megközelítés értelmét (Kovács, 2016). A felekezeti-művelődési alakzat fogalmának használata termékenynek bizonyult, ezért ennek a segítségével fogjuk vizsgálni a polgári korszak teljes egyetemi tanárságának rekrutációját, történeti-szociológiai előtörténetét.

IRODALOM

- Balázs M. (2014): Az alkalmazás dilemmái. A német konfesszionális modell és az erdélyi reformáció. *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*, 15, 57, 5–26. http://epa.oszk.hu/00400/00414/00048/pdf/EPA00414_korall_2014_57.pdf
- Blaschke, O. (2000): Das 19. Jahrhundert: Ein zweites Konfessionelles Zeitalter. *Geschichte und Gesellschaft*, 26, 38–75. https://www.jstor.org/stable/40185968?seq=1#page_scan_tab_contents
- Forgó A. (2014): A kései konfesszionális magyarországi jellegzetességeiről. *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*, 15, 57, 92–109. http://epa.oszk.hu/00400/00414/00048/pdf/EPA00414_korall_2014_57.pdf
- Greifenhagen, M. (1991): *Das evangelische Pfarrhaus: Eine Kultur- und Sozialgeschichte*. Stuttgart: Kreuz-Verlag
- Horváth G. K. (2017): A „torlódt szerkezetű” a „zsilipelésig”. Történelemszemlélet és fogalomhasználat Tóth Zoltán életművében. In: *Társadalomtörténeti tanulmányok Tóth Zoltán emlékére*. Miskolc: Miskolci Egyetemi Kiadó, 13–34. <http://real.mtak.hu/62927/>
- Karády V. (1997): *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest: Replika Kör
- Kluebing, H. (2003): „Zweite Reformation” – Konfessionsbildung und Konfessionalisierung. Zwanzig Jahre Kontroversen und Ergebnisse nach zwanzig Jahren. *Historische Zeitschrift*, 277, 309–341. DOI: 10.2307/27635413, <https://bit.ly/2G8ju1L>
- Kósa L. (2011): Bevezetés. Keresztények és keresztyének: a magyar kultúra katolikus–protestáns tagoltsága. In: Kósa L.: *Művelődés, egyház, társadalom*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 7–14.
- Kovács I. G. (2011): A magyarországi polgári korszakbeli országos elíttek empirikus kutatásának historikumához. Történeti elítvizsgálatok az ELTE Szociológiai Intézete szervezésében 1978-tól. In: Kovács I. G.: *Elíttek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok*. Budapest: L'Harmattan, 33–73. <http://mek.oszk.hu/13300/13369/13369.pdf>
- Kovács I. G. (szerk.) (2012): *Diszkrimináció – emancipáció – asszimiláció – diszkrimináció*. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. I. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, <http://mek.oszk.hu/12800/12884/12884.pdf>
- Kovács I. G. (szerk.) (2014): *Hit – tudomány – közélet*. A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. II. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, <http://mek.oszk.hu/14700/14774/14774.pdf>
- Kovács I. G. (szerk.) (2016): *Sárospatak erőterében*. A tiszáninneni származású református egyetemi tanárok életrajzi adattára és életútleírása. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. III. Református egyetemi tanárok. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, http://www.eltereader.hu/media/2018/04/Kovacs_SarospatakEroterében_READER.pdf
- Kovács I. G. – Kende G. (2006): Egyetemi tanárok rekrutációja a két világháború közötti Magyarországon. In: Kővér Gy. (szerk.): *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon (a XIX. század elejétől a XX. század közepéig)*. Budapest: Századvég, 417–506.

- Kövéér Gy. (2001): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni G. – Kövéér Gy.: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris Kiadó, 9–186. https://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/2011_0001_520_magyarország_tarsadalomtortenete/2011_0001_520_magyarország_tarsadalomtortenete.pdf
- Mályusz E. (2006): *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*. Máriabesnyő–Gödöllő: Attraktor Kiadó
- Reinhard, W. (1983): Zwang zur Konfessionalisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters. *Zeitschrift für historische Forschung*, 10, 257–277.
- Schindling, A. (2011): Bildung und wahrer Glaube. Konfessionen, Konfessionalisierung und Multikonfessionalität als ein Grundproblem der europäischen Geschichte im 16. und 17. Jahrhundert. In: Bahlcke, J. – Winkelbauer, T. (Hrsg.): *Schulstiftungen und Studienfinanzierung: Bildungsmäzenatentum in den böhmischen, österreichischen und ungarischen Ländern, 1500–1800*. München: Oldenburg Verlag, 17–38.
- Tóth Z. (1989): *Szekszárd társadalma a századfordulón. Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Tusor P. (2008): Felekezetszerveződés az újkorban. *Vigilia*, 73, 1, 12–18. <https://vigilia.hu/regihonlap/2008/1/tusor.htm>